

Jack Zipes

Nezadržna moč pravljic

Kulturna in
družboslovna
zgodovina žanra

Nezadržna moč pravljic

Kulturna in družboslovna zgodovina žanra

Jack Zipes

Nezadržna moč pravljic

Kulturna in družboslovna zgodovina žanra

Naslov izvirnika The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre
Princeton University Press, 2012

Avtor Jack Zipes

Uredniki Igor Saksida, Milena Mileva Blažič, Kasilda Bedenk

Recenzija Miran Hladnik, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Barbara Pregelj, Fakulteta za humanistiko in Fakulteta za podiplomski
študij Univerze v Novi Gorici

Prevod Alenka Černe

Izdala in založila Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani

Zanjo Janez Vogrinc, dekan

Oblikovanje naslovnice Pšenica Kovačič

Slika na naslovnici Kiki Smith, *Rojena (Born)*, 2002. Litografija (172,7 x 142,2 cm)

Priprava Igor Cerar

Tisk Birografika Bori, d. o. o., Ljubljana

Naklada 300 izvodov (prva izdaja, prvi natis)

Ljubljana, junij 2022

© Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, 2022

Izdajo knjige je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

I82.0-34

398.2

ZIPES, Jack David, 1937-

Nezadržna moč pravljic : kulturna in družboslovna zgodovina žanra / Jack Zipes ; [prevod Alenka Černe]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Pedagoška fakulteta, 2022

Prevod dela: The irresistible fairy tale

ISBN 978-961-253-294-9

COBISS.SI-ID 112278275

Klausu Dodererju, prijatelju in mentorju

Kazalo

Seznam slik	vii
Predgovor	ix
Zahvale	xv
1	
Kulturni razvoj pripovedništva in pravljic: človeško sporazumevanje in memetika	1
2	
Pomen pravljic v kulturnem razvoju	23
3	
Priredba Sinjebradca ali zbogom, Perrault	45
4	
Čarovnica kot vila / vila kot čarovnica: nedoumljive jage babe	61
5	
Pravljice o nedolžnih preganjanih junakinjah ter njihove zapostavljene pripovedovalke in zbiralke	89
6	
Giuseppe Pitre in veliki zbiralci ljudskih pravljic v devetnajstem stoletju	119

7

Konflikti med pravljicami ali eksplozija žanra	147
--	-----

Dodatek A

Senzacionalistična študija: »nova« zgodovina pravljic	169
---	-----

Dodatek B

Redukcionistična študija: »nova« opredelitev pravljice	189
--	-----

Opombe	205
--------	-----

Viri in literatura	225
--------------------	-----

Recenziji	245
-----------	-----

Kazalo imen in pojmov	249
-----------------------	-----

Seznam slik

Slika 1. Catherine Breillat, iz filma <i>Sinjebradec</i> (from the film <i>Bluebeard</i>)	45
Slika 2. Rima Staines, <i>Starka kot jaga baba</i> (<i>The Old Woman as Baba Yaga</i>)	61
Slika 3. Paula Rego, <i>Sneguljčica pojé zastrupljeno jabolko</i> (<i>Snow White Swallows the Poisoned Apple</i>)	153
Slika 4. Kiki Smith, <i>Rojena (Born)</i>	157
Slika 5. Claire Prussian, <i>Pepelka (Cinderella)</i>	159
Slika 6. Sharon Singer, <i>Majhna grozna kapica (Little Dread Riding Hood)</i>	161
Slika 7. Dina Goldstein, <i>Snežena (Snowy)</i>	162

Predgovor

V zadnjih petdesetih letih se je po vsem svetu razcvetelo znanstveno preučevanje ustnih ljudskih in avtorskih pravlji in zdi se, da se je širilo sorazmerno z neustavljivim zanimanjem za pravlji na skoraj vseh kulturnih in komercialnih področjih. Čeprav se različni pristopi k ljudskim in avtorskim pravljam med seboj ne ujemajo in čeprav so univerze opustile številne študijske programe folkloristike, je na splošno odnos med nasprotnimi stranmi v akademskem svetu miren, če ne celo strpen. Nihče ni nikoli trdil, da vse ve o ustni čudežni ali avtorski pravlji. Večina folkloristov in književnih kritikov soglaša z dejstvom, da so se pravljice razvile z ustnim izročilom, in da je zgodovina pripovednih tipov, povezanih s pravljam, kompleksna in je ni mogoče skržiti na preproste ali pozitivistične razlage. Raznolikost analitičnih pristopov k ljudskim in avtorskim pravljam je na splošno obogatila področja antropologije, komparativistike, kulturologije, mladinske književnosti, psihologije, filozofije in drugih. Če obstaja žanr, ki je ujel domišljijo ljudi na vseh njihovih življenjskih poteh po svetu, je to pravljica. In vendar imamo velike težave s pojasnjevanjem njenega zgodovinskega izvora, razvoja in širjenja ter vprašanja, zakaj se ne moremo upreti njeni privlačnosti v katerikoli obliki.

V preteklih štiridesetih letih sem poskušal močneje povezati družboslovne in naravoslovne znanosti, da bi pojasnil nezadržno in nerazložljivo privlačnost pravlji. Še posebej sem si prizadeval za razširitev svojega družboslovno političnega pristopa k ljudskim in avtorskim pravljam ter raziskoval najnovejše dosežke v evolucijski psihologiji, kulturni antropologiji, biologiji, memetiki, kognitivni filozofiji in lingvistiki. Predvsem sem si prizadeval dokazati, da zgodovinski razvoj pripovedovanja pravlji odraža napore ljudi po vsem svetu, da bi se prilagodili spreminjajočemu se naravnemu in družbenemu okolju. Kulturni razvoj pravlji je zgodovinsko tesno povezan z vsemi

vrstami pripovedovanja zgodb in različnimi civilizacijskimi procesi, ki so spodbujali nastanek nacionalnih držav.

Ne verjamem v moč napredka ali v to, da tehnološki napredek in bolj racionalizirani civilizacijski postopki vodijo do večjega razumevanja umetnosti. Verjamem pa v evolucijo, prilagajanje, inovacije in preobrazbe, ki jih zasledimo v različnih kulturnih vzorcih in se zgledujejo po starodavnih družbah, ki so živele dolgo pred nastankom nacionalnih držav. Navdušuje me razvoj posredovanja zapisanega prek tiska, vizualnih umetnosti (slikarstva in ilustracij), elektronike, fotografije, filma in spleta, ki so pravljici omogočili, da se spreminja in širi na neobičajne in inovativne načine. Raziskoval sem, kako uporabna je opredelitev mema Richarda Dawkinsa za razlago posnemanja, evolucije in širjenja ljudskih in avtorskih pravljic, a name so vplivali tudi drugi teoretični kulturne evolucije.

Leta 2006 sem objavil besedilo *Zakaj pravljice obstanejo: razvoj in pomembnost žanra* (*Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre*), v katerem sem poskušal utemeljiti razvoj pravljic in tradicijo ustnega izročila na podlagi biološke in kulturne naravnosti ljudi. V kratkem času po njegovi objavi so se pojavile številne pomembne študije, ki obravnavajo kulturni razvoj, meme, socialno naratologijo, izvor pripovedovanja zgodb in zgodovino pravljic. Te študije vplivajo na naše razumevanje značilnosti in zgodovine pravljic. Na splošno so okrepile moje prepričanje, da nikoli ne bomo mogli pojasniti nerazložljivih pravljic, lahko pa se naučimo razumeti, kako in zakaj so se razvile v ustni in knjižni obliki, in kaj nas žene in obvezuje, da jih uporabljamo za razlago pomena naših življenj.

Na nek način živimo in dihamo pravljice ali, kot trdi Arthur Frank v svoji navdušujoči knjigi *Pustimo zgodbam dihati: socialna naratologija* (*Letting Stories Breathe: A Socio-Narratology*), zgodbe imajo svoja lastna življenja, ki jih mi potem utelesimo. Čeprav pred tisoč leti, ko je človeštvo razvilo sposobnost govora, komuniciranja in pripovedovanja zgodb, pravljice niso bile takšne, kot jih poznamo danes, so v njihovem komuniciranju zagotovo obstajala metaforična lingvistična semena, ki so prispevala k postopnemu razvoju pripovedovanja ustnih čudežnih zgodb. Ta knjiga preučuje zgodovino možnosti širjenja, ki so omogočile, da so ta pravljična semena vzknila, zacvetela, zrasla in se razvila v enega najbolj čarobnih in nerazložljivih kulturnih žanrov na svetu. Moja knjiga pa je med drugim tudi odziv na nekaj obžalovanja vrednih znanstvenih prizadevanj, ki so poskušala zanikati korenine ustnega pripovedovanja pravljic in jih skrčiti na žanr, ki daje prednost tiskanemu pred ustnim izročilom. Te poskuse sem ovrednotil v obeh dodatkih, da bi potrdil in pojasnil svoje stališče, saj je pomembno spregovoriti, kadar se zavajajoče ideje širijo kot dejstva.

Prvo poglavje »Kulturni razvoj pripovedovanja zgodb in pravljic: človeška komunikacija in memetika« predstavlja nadaljevanje mojih najnovejših knjig *Zakaj pravljice obstanejo* (*Why Fairy Tales Stick*) in *Neustavljiv napredek* (*Relentless Progress*) ter vključuje nove raziskave Michaela Tomasella, Michaela Trouta, Kate Distin, Franka in drugih znanstvenikov, ki se zanimajo za interdisciplinarne pristope h kulturnemu razvoju. Pojasnjuje, zakaj in kako so zgodbe nastale ter oblikovale temelje kulture. Po mojem mnenju so v preteklosti ustne pripovedi posnemali in jih ponavljali kot meme; tako so nastale osnovne strukture kulture in tradicije. Taksonomije v 19. stoletju so nastale kot odziv na prepoznavne značilnosti zgodb in z namenom razvrščanja različnih tipov pripovedi. »Moderni« žanri izvirajo iz obdobja razsvetljenstva in so v bistvu družbene institucije, ki so opredelile kulturne artefakte in vzorce, jih razumno razdelile med discipline ter uvedle pravila in postopke za njihovo preučevanje. Pravljice v številnih pogledih kljubujejo takim opredelitvam in razvrstitvam.

Drugo poglavje »Pomen pravljice v kulturnem razvoju« se osredotoča na pomembnost Madame Catherine-Anne d'Aulnoy in francoskih avtorjev pravljic v devetdesetih letih 17. stoletja. Prikazuje, kako so uporabili ustno izročilo v kombinaciji s književnostjo in ustvarili podlago za večino, če ne za vse kratke pripovedne oblike ter jih prilagodili tisku. Trdim, da je (ustno) pripovedovanje še vedno izredno pomembno za ustvarjanje in širjenje pravljic.

V tretjem poglavju »Priredba ‚Sinjebradca‘ ali Zbogom Perrault« trdim, da si je Catherine Breillat filmsko prisvojila ‚Sinjebradca‘ Charlesa Perraulta in je del memetičnega procesa, ki vključuje imitacijo, inovacijo in transformacijo. Njena interpretacija Perraultove zgodbe je oporekanje in s tem, ko poskuša Perraultovo različico nadomestiti z dvojno izvedbo njegove zgodbe, tudi poudarja njeno pomembnost ter dokazuje, kako so vse zgodbe o ‚Sinjebradcu‘ del enega samega diskurzivnega procesa znotraj večjega žanra pravljice. Zanimivo je, da sta tako Perrault kot Breillat v evolucijski zgodovini zgolj zapisovalca povesti o množičnih umorih, ki še vedno živijo, in pritegujejo našo pozornost z nadpovprečnimi dražljaji.¹

Četrto poglavje »Čarovnica kot vila / vila kot čarovnica: nedoumljive jage babe« se osredotoča na zgodovinski razvoj zgodb o čarovnicah, kot so jage babe. Številni feministični antropologi in književni kritiki so ugotovili, da so bile čarovnice v ljudskih in drugih pravljičah pravzaprav le patriarhalno ponovno oživljene starodavne boginje. Njihovim teorijam se posvečam, da bi razumel, kako so čarovnice povezane z vilami, kako so demonizirali in širili ter prilagajali povedke, da bi okrepili prevladujoče stereotipe o ženskah.

Peto poglavje »Povedke o nedolžnih preganjanih junakinjah ter njihove zapostavljene pripovedovalke in zbiralke« se ukvarja s pomembno, zamegljeno kategorijo ljudskih in drugih pravljic 19. stoletja, ki si zasluži večjo pozornost: pripovedovale, zbrale in zapisale so jih ženske. Redkokdo – in to vključuje tako folkloriste kot preučevalce pravljic – ve kaj o pravljičah Laure Gonzenbach, Božene Němcove, Nannette Lévesque in Rachel Busk, in to širokemu razvoju feminističnih študij, ki je vodil do ponovnega odkritja pomembnih evropskih pravljičark od sedemnajstega stoletja do danes. Pravljičice Gonzenbachove, Němcove, Lévesquove in Buskove niso dragocene le zato, ker razkrivajo marsikaj o razmišljanju in običajih določenih skupnosti v 19. stoletju ter vlogi žensk v njih, pomembne so tudi za preučevanje slovstvene folklore, saj osvetljujejo nekatere problematične vidike ustnega izročila in zapisovanja ter vsebujejo posebne vrste povedk o nedolžni preganjani junakinji.

Šesto poglavje z naslovom »Giuseppe Pitre in veliki zbiratelji ljudskih povesti v devetnajstem stoletju« nadaljuje s pregledom zapostavljenih zgodb in zbirateljev ljudskih povesti. Raziskuje pomen zbirk v Nemčiji, Franciji, Italiji ter drugih evropskih državah, ki so povzročile večje kulturno zanimanje za slovstveno folkloro. Med izjemnimi folkloristi druge polovice 19. stoletja sem za daljšo razpravo izbral Pitrejevo zbirko, saj je dober primer splošnega dela folkloristov in razkriva globino ustnega izročila ter pojasnjuje, zakaj so izobraženci srednjega razreda začeli preučevati povedke, ki so jih pripovedovali preprosti ljudje.

Sedmo poglavje »Konflikti med pravljičami ali eksplozija žanra« pogloblja razpravo o prispevku žensk k razvoju žanra pravljic s poudarkom na sodobnih pravljičnih ilustracijah, slikah, kipih in fotografijah, ki razkrivajo, kako se je ta žanr širil in vključeval druge oblike umetnosti. Zanimivo pri pravljičnih umetniških delih je, da izražajo metakritiko tiskanih kanoničnih različic. Pravljičice niso po naključju ponovno oživele med vzponom feminizma v sedemdesetih letih 20. stoletja – goreča želja po spremembi, ki se nadaljuje v sedanjosti. Ker seveda spremembe vedno vodijo v spore, so se tudi pravljičice vmešale v vse vrste bitk.

Interpretacije in razprave o pravljičah so vedno temeljile na ideoloških razlikah in različnih osebnih interesih ter težnjah intelektualcev. Kot vemo, pišejo zgodovino vedno zmagovalci in vladarji, ki dovoljujejo določeno mero nasprotovanja ali »represivne tolerance«, kot je to poimenoval Herbert Marcuse. Ljudje, ki so znali brati in pisati, so v daljni preteklosti služili zmagovalcem in vladarjem, ki so se le malo zanimali za kulturo preprostih ljudi, katerih zgodbe in družbene odnose večinoma niso upoštevali in so jih zavračali. O izboru čudežnih zgodb, ki so jih pripovedovali ljudje po svetu vse od poganskih časov do danes,

vemo le malo in verjetno nikoli ne bomo vedeli več. Domnevamo pa lahko, da je na podlagi ustnega izročila krožilo na milijone zgodb ter da se je pripovedovanje nadaljevalo tudi po iznajdbi tiska, kot so to razkrile številne zbirke v 19. in 20. stoletju. Če raziskovalci ne raziščejo ali prisluhnejo vsakdanjemu življenju večine ljudi, je videti, kot da so bili ljudje v preteklosti nemi in da niso aktivno pripovedovali svojih zgodb s čudežnimi in čarobnimi motivi, na katerih temeljijo ustne čudežne pripovedi in avtorske pravljice. Na srečo so pionirski folkloristi 19. stoletja odprli oči in prisluhnili ter začeli ohranjati bogato ljudsko pripovedno tradicijo.

Rad bi poudaril, da ne želim romantizirati ljudstva. Kot je nekoč zbranim študentom, pripadnikom srednjega razreda, rekel Alan Dundes, veliki ameriški folklorist: »Mi smo ljudstvo. Mi vsi smo del ljudstva.« Oblikovanje razredov ne izključuje menjave razredov ter prenosa kulturnih artefaktov z ustnim izročilom in drugimi načini komunikacije. Kulturni in družbeni vzorci so odvisni od različnih, zapletenih vrst zastopanosti razredov, ki jih je treba natančno preučiti. Pripovedovanje zgodb, ki se širijo z ustnim izročilom, nas je vedno povezovalo med seboj in je še vedno učinkovito v množičnih medijih, naših domovih, šolah in v javnosti. Pravljice so nekako zavzele privilegiran položaj v kulturnih in civilizacijskih procesih v vseh družbah po svetu. Postale so neločljiv del naših vsakdanjih življenj. Kako in zakaj so to dosegle? Zakaj se pravljam ne moremo upreti? Kako delujejo memetično v razvoju kulture? To so nekatera pomembna vprašanja, ki jih bom obravnaval tako, da bom ponudil delovne hipoteze, ki upoštevajo družbeno življenje in teorijo. Nočem pa podati dokončne razlage o zgodovinskem razvoju pravljič.

Univerza v Ljubljani
Pedagoška fakulteta

»To je Zipesov opus magnum, vrhunec več kot tridesetletnih raziskovanj in njegova doslej najboljše-njejša obravnava pravljic. Dotika se zelo zahtevnih temeljnih vprašanj ter za odgovore, ki jih predlaga, navaja verodostojne teoretične temelje in zgodovinske dokaze. Nazadnje preusmeri diskurz na izvor, naravo in večno in nezadržno privlačnost pravljice.«

Donald Haase, urednik revije *Marvels & Tales. Journal of Fairy-Tale Studies*

»To je pomembna raziskava o izmuzljivi kakovosti pravljice. Povsod je jasno vidno Zipesovo mojstrstvo v tej temi, njegova zmožnost, da se ukvarja z njenimi folklornimi, literarnimi, družbenimi in kulturnimi vidiki, ter njegova sposobnost, da komunicira tako s poljubnim bralstvom kot strokovnjaki.«

Graham Anderson, Univerza v Kentu

»Osvobajajoča, dosledna in nova knjiga dokazuje Zipesovo enkratno in pomembno naklonjenost pravljicam, hkrati pa odpira nove smeri razmišljanja o njih. Knjiga *Nezadržna moč pravljic* bo – kot pravljice same – nagovorila tako znanstvenike kot poljubne bralce. Njen poučni ton je nezadržno privlačen.«

Kate Bernheimer, avtorica knjige *Horse, Flower, Bird: Stories in* urednica revije *Fairy Tale Review*

Jack Zipes je zaslužni profesor nemščine in primerjalne književnosti na Univerzi v Minnesoti ter avtor, prevajalec in urednik več deset znanstvenih knjig ter zbirke ljudskih povedk in pravljic. Med njegovimi pomembnejšimi knjigami so: *Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre*, 2006 (Zakaj se pravljice ohranijo. Razvoj in pomembnost žanra), *Relentless Progress: The Reconfiguration of Children's Literature, Fairy Tales, and Storytelling*, 2009 (Nenehen napredek. Preobrazba otroške literature, pravljic in pripovedništva) in *The Enchanted Screen: The Unknown History of Fairy-Tale Films*, 2011 (Začarani zaslon. Neznana zgodovina pravljčnih filmov).

Nezadržna moč pravljic

Opis knjige:

Če obstaja žanr, ki je navdušil ljudi vseh družbenih slojev po vsem svetu, je to pravljica. Vendar še vedno težko razumemo, kako je nastala, se razvila in razširila – ali zakaj se toliko ljudi ne more upreti njeni privlačnosti, ne glede na to, kako se spreminja in kakšno obliko ima. V tej knjigi priznani strokovnjak za pravljice Jack Zipes predstavlja novo provokativno teorijo o tem, zakaj so pravljice nastale in si jih pripovedujemo – in zakaj so postale tako neizbrisne in neskončno prilagodljiv del vseh jezikovnih kultur na svetu.

Zipes na podlagi kognitivne znanosti, evolucijske teorije, antropologije, psihologije, literarne teorije in drugih področij predstavi pretanjene argumente o tem, kako so pravljice nastale v starodavnih kulturah v obliki pripovedi, kako so se razvijale z razvojem literarne kulture in tiska ter kako se v današnjem času še vedno spreminjajo s prilagajanjem vedno večjemu številu različnih medijev. Zipes pri tem upošteva številne zanimive primere, vključno s pravljicami, ki so jih pripovedovale, zbirale in pisale ženske v devetnajstem stoletju, filmsko priredbo Catherine Breillat Perraultovega Sinjebredca ter sodobnimi pravljčnimi ilustracijami, slikami, kipi in fotografijami, ki imajo kritično držo do kanoničnih tiskanih različic.

Čeprav morda nikoli ne bomo mogli v celoti pojasniti pravljic, pa knjiga *Nezadržna moč pravljic* prinaša prepričljivo teorijo o tem, kako in zakaj so se razvile – in zakaj jih še vedno uporabljamo za osmišljanje svojih življenj.

20,00 €

